

Нестеренко Т. А, канд.філол. наук, доцент
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

КАТЕГОРІЯ СПОСОБУ УКРАЇНСЬКОГО ДІЄСЛОВА: ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Маємо на меті здійснити аналіз категорії способу українського дієслова з погляду його семантики та структури, які мають безпосередній вплив на функціонування способу в середовищі речення-висловлення.

Модальність та спосіб дієслова характеризуються ієрархічними відношеннями. Реалізація морфологічних значень способу здійснюється у сфері речення, а спосіб постає основним морфологічним засобом вираження ірреальної модальності. Найбільш суттєвою властивістю категорійної структури способу є об'єднання членів граматичної категорії – граем, базою для інтеграції яких є загальнокатегорійна семантика ірреальності.

Морфологічна категорія способу – це система протилежних, але однорідних за змістом граем умовного та наказового способів. Підстав для виокремлення дійсного способу в складі категорії способу немає, бо, по-перше, приписуваний йому семантичний зміст реалізує категорію часу, якій надається статус самостійної граматичної категорії дієслова саме на цій підставі; по-друге, на заваді виокремленню дійсного способу є відсутність спеціальних формальних засобів вираження (синтетичних чи аналітичних). Це зумовлює підхід до способу як двочленної категорії, у якій виділяються граеми умовного та наказового способів, нерівнорядні за своєю суттю, оскільки різняться структурою, семантикою, проте однорідні за своїм змістом[1, с. 96].

Семантика гіпотетичності, властива умовному способу, є самою суттю ірреальності, становить її семантичне ядро. Дієслівні форми умовного способу використовуються для вираження гіпотетичних, нереальних, маловірогідних дій або станів. І. Р. Вихованець вважає, що семантику умовного способу виражає складна, аналітично-флексійна морфема, основним складником якої, або субморфемою, є елемент *би* (*б*), а другу її частину становить флексія минулого часу, тобто синтетична форма, від якої невіддільний цей елемент. Друга частина складної морфеми умовного способу омонімічна флексії минулого часу. Граматичне значення умовного способу є складною аналітично-флексійною морфемою і становить один зі специфічних проявів аналітизму в сфері дієслова[1, с. 98]. Специфічність *би* як частини складеної морфеми виявляється також у вільній її позиції в слові: вона може стояти після відповідного дієслова, перед ним або може відриватися від дієслова і розташовуватися в іншому місці речення. Це пов'язано з необхідністю вираження темно-ремних відношень, яке покладено на елемент *би*, який ніби логічно наголошує слово, щодо якого він знаходиться в постпозиції. Загалом місце розташування компонента *би* на основне значення умовного способу не впливає на загальне значення гіпотетичності.

Парадигматика умовного способу – це інвентар морфологічних форм, що є граматицизованими засобами вираження категорійного граматичного значення гаданої, нереальної дії, проблематичного припущення; визначальною

особливістю парадигми умовного способу є його позачасовість і безособовість, маркованість системою флексій граматичних значень роду й числа.

Оскільки форма умовного способу означає дію, що може бути реалізованою за умов вияву іншої дії, то типовим для неї є функціонування в паралельному поєднанні виразників двох взаємозв'язаних дій: одна з яких виражає гіпотетичну дію, друга – ту, що її зумовлює. Зв'язані спільністю комунікативного завдання, паралельні форми умовного способу знаходять відповідну конструкцію, здебільшого складнопідрядне речення, часом складносурядне, зрідка просте, в одній частині якої розміщується одна форма, у другій – друга.

Умовний спосіб формує своє значення ймовірності, можливості за певної ситуації. Модальні відтінки умовного способу – це чітко окреслені у своїх межах елементи, які, у свою чергу, є складниками більш широкої за своїм значенням категорії ірреальної модальності. Завдяки існуванню цих елементів значно розширюється сфера функціонування граматичної категорії способу українського дієслова. Взаємодія умовного способу з іншими виявляється в здатності умовного способу виступати функційним еквівалентом реальної дії або переходити в зону мікрополя імперативності, з одного боку, з іншого, – транспозиціонуватися у сферу інших часових та способових форм. Уживання умовного способу замість наказового, за рахунок взаємодії яких передається спонукання, є фактично єдиною вторинною функцією умовного способу.

Наказовий спосіб є основним морфологізованим засобом вираження імперативності, одного з компонентів, що наближається до центру, але не становить ядро ірреальної модальності. Наказовий спосіб як член опозиції морфологічної категорії способу протиставлений умовному семантикою необхідності дії. Грамема наказового способу в семантичному плані диференціюється на менші значеннєві величини (наказ, прохання, вимога, заклик тощо). Наказовий спосіб належить до граем словозмінного типу. Його форми неоднорідні: синтетичні утворюються за допомогою закінчень особової парадигми: *-и, -ить, -імо*, аналітичні особові форми утворено наказовими синтаксичними морфемами *хай, нехай* і дієсловами 3-ї особи однини або множини теперішнього чи майбутнього часу та 1-ї особи однини майбутнього часу.

Маючи обмежений морфологічний арсенал засобів утворення форм, наказовий спосіб володіє різноманітним відтінками спонукальної модальності, серед яких просте спонукання; прохання; благання; дозвіл; підтвердження; засторога; наказ; іронічне спонукання; команда; заборона; побажання; наказ з елементами категоричності, експресивності; вибачення. Семантика форм, що реалізують граемні значення, обов'язково пов'язана з поняттям про дві особи: особою, яка виявляє свою волю (мовцем) та особою, до якої звернене волевиявлення (адресатом-слухачем). Шість ситуацій, відображуваних шістьма особовими формами дієслів, створюють семантичне підґрунтя в лінгвістичній онтології для особової парадигми наказового способу, або її власне-семантичну структуру[2, с. 42].

У зв'язку з цим розглядаємо парадигму наказового способу як шестичленну, що містить 1) форму 2-ї особи однини; 2) форму 2-ї особи множини; 3) форму 1-ї особи множини; 4) форму 3-ї особи однини; 5) форму 3-ї особи множини; 6) форму 1-ї особи однини. Форми 2-ї особи є ядерними (власне імперативними) за змістом і означають, що слухач є виконавцем дії,

щодо якої виражається волевиявлення мовця; площину напів'ядерних становлять форми 1-ї особи множини, «сумісної дії», які означають, що виконавцем дії є не лише слухач, а й мовець; у якості напівпериферійних розглядаємо ще «менш імперативні» форми 3-ї особи, де мовець, слухач і виконавець є різними особами; периферію становлять форми 1-ї особи однини, що вказують на прямого виконавця дії – мовця. Такий широкий погляд на структурну організацію наказового способу дає можливість простежити всю різноманітність його функціонально-семантичної парадигматики.

Умови контексту спричиняють заміну форм наказового способу іншими дієслівними формами при збереженні граматичного значення спонукальності синтаксичної конструкції. З іншого боку, форми наказового способу в окремих синтаксичних умовах можуть переходити у сферу гіпотетичної площини ірреальності або навіть набувати значень реальності.

Література

1. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.

2. Городенська К. Г. Онтологічні параметри граматичних категорій способу та часу / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 39–42.

Петрова Т.О., канд. філол. наук, доцент

Харківський національний університет імені В.В. Докучаєва

РОЗВИТОК НАУКОВИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ТЕРМІН

Термінологія є ядром мови науки. На сьогодні вона привертає всебільшу увагу українських та зарубіжних дослідників, які термінології як науковій дисципліні відводять одне з пріоритетних місць у системі наукових дисциплін. В Україні початок термінологічної діяльності як самостійного наукового напрямку більшість науковців пов'язує з роботою Українського Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка. Виробленню національної нормативної термінології сприяло об'єднання гуртків, товариств, організацій, різних секцій і підсекцій термінологічних комісій, а особливо створення Інституту української наукової мови. Завданням Інституту було продовження традицій термінологічних комісій, розвиток національних терміносистем.

У радянський період українська термінологія як частина наукового дискурсу лінгвістики значною мірою зазнала впливу наукових ідей двох російських мовознавців – Д. Лотте й Г. Винокура, які формулюють проблемні питання, що й нині потребують свого обговорення та розв'язання: лінгвістична сутність терміна, його природа й організація; співвідношення між термінологією та номенклатурою та інші. У 30–60-х роках минулого століття виокремлюються два напрями лінгвістичного визначення терміна. *Перший* напрям розвивається в річищі термінознавчих поглядів Д. Лотте, відповідно до яких зіставляють слово й термін, визначають їхню природну семантичну неподібність і акцентують відмінні ознаки термін – однозначність, точність, умотивованість та ін. [9, с. 228]. Прихильники цього напрямку головною і єдиною функцією терміна вважають *номінативну*, що відбиває його абстрактність і символічність [7, с. 41]. Як наслідок виникає розуміння термінологічної одиниці як «абсолютного терміна». *Другий* напрям продовжує